

Гл.ас. д-р Надежда ХРИСТОВА
(ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”)

**КАНОНИЧЕСКИ ОСНОВАНИЯ ЗА РАЗВОД И ПОСЛЕДВАЩ БРАК
В БЪЛГАРИЯ И КАТОЛИЧЕСКА ЕВРОПА (XII – СР. НА XIV В.)**

Asst. Prof. Nadezhda HRISTOVA, PhD
(“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo)
**CANONICAL GROUNDS FOR DIVORCE AND
REMARriage IN BULGARIA AND CATHOLIC EUROPE
(12TH – THE MIDDLE OF 14TH CENTURY)**

In this paper a comparison has been made between the canonical grounds for divorce valid in the Catholic Church and in Medieval Christian Bulgaria respectively. The analysis calls for the conclusion that the canonical grounds for divorce accepted in the West and in Bulgaria had similar content but in the commentaries of the catholic canonists one could notice a tendency towards total equality between the sexes as far as their rights to divorce were concerned and an attempt at reconsidering the gravity of adultery as absolute grounds for dissolving a marriage.

In their attitude towards second marriage and multiple marriages the persons dealing with marriage matter both in the East and in the West followed a tradition typical for Christianity – a tradition of preserving the integrity of marriage. The western canonists tried to achieve this by the introduction of more restrictions for contracting a new marriage after the first one had been terminated; the clerics and lawmakers in Bulgaria – by anathemizing the fourth et cetera marriages.

Key words: marriage, divorce, remarriage, canonical grounds for divorce, separation a mensa et thoro, annulment of marriage, adultery, integrity of marriage, canon law, second marriage, multiple marriages

През XII – ср. на XIV в. по въпросите на брака в средновековна България в сила били т.нар. “Закон за съдене на людетe”, първият християнски старобългарски и славянски правен паметник, създаден в България в края на IX в., Славянската еклога, превод на Византийската еклога, направен вероятно по времето на цар Симеон (893–927 г.), а също така, вероятно от 1347–1349 г. и Славянската синтагма, превод на Азбучната синтагма на Матей Властар от 1335 г.

През същия период в католическа Европа постепенно започнало кодифицирането на каноническото право, появили се “Декретът” на Грациан и коментарите на редица канонисти върху този кодекс както и върху папските декрети от епохата. В цялата тази пространна литература е отделено внимание на проблемите на християнския брак и в частност на законните основания за развод и за разрешаване на сключване на последващ брак.

Законът за съдене на людетe (ЗСЛ) и Славянската еклога (СЕ) са съвсем лаконични по отношение на основателните причини за развод. Те ги разделят на такива, които важат за съпруга, и на такива, които важат за съпругата. Според ЗСЛ мъжът имал право да се разведе с жена си, ако тя извършела прелюбодеяние, ако узнаел, че се готвела да застраши живота му или е разбрала за подобни намерения на трето лице, но не го е предупредила, а също така ако се разболеела от проказа (Ганев 1959: Гл. XXXа, с. 585–586.). Съдържанието на съответния текст в СЕ е почти същото, като е пропуснато само последното основание – заразяването с проказа (Ганев 1959: Зачаток II, гл. 9, с. 611.). Що се отнася до жената, и двата законника ѝ дават право да настоява за разтрогване на брака точно както и на съпруга, т.е. ако последният се готвел да застраши живота ѝ или, знаейки за подобни намерения на трето лице, не я уведомил (Ганев 1959: Гл. XXXа, с. 585–586; Ганев 1959: Зачаток II, гл. 9, с. 611.). Като основателна причина за развод в полза на съпругата е посочена и тежка болест на съпруга, без да се уточнява каква, но явно става въпрос за нещо, застрашаващо здравето и живота на жената (Ганев 1959: Гл. XXXа, с. 585–586; Ганев 1959: Зачаток II, гл. 9, с. 611.). В ЗСЛ като основание за прекратяване на брака е упоменато и заразяването на мъжа с проказа (Ганев 1959: Гл. XXXа, с. 585–586.), а в СЕ вместо това е предвидено друго основание – неспособността на съпруга да осъществи полов акт със съпругата си в течение на три години (Ганев 1959: Зачаток II, гл. 9, с. 611.).

Далеч по обстоятелствено и подробно разглежда основателните причини за развод Славянската синтагма (СС). Преводачът-съставител е цитирал разпоредби на византийското право, откъси от съчиненията на църковни отци и решения на църковни събори като обосновка на постановленията в синтагмата. И в този извор основанията за разтрогване на християнски брак са обособени като важещи съответно за мъжа и за жената. Съпругът имал право да уведоми съпругата си, че се развежда с нея, ако тя била узнала, че някой има зла умисъл против царството и не му била съобщила; ако според закона бѣдела уличена в прелюбодеяние; ако по някакъв начин замисляла зло срещу живота на мъжа си или, узнала, че други правели това, не му съобщила; ако заедно с чужди мъже без позволенieto на съпруга си пирувала или се къпела; ако останела извън дома си без позволенieto на мъжа си, освен ако се намирала у своите родители или ако сам мъжът, освен по посочените по-горе причини, я бил прогонил и тя, като нямала родители, прекарала нощта вън от дома си; ако отидела на конни надбягвания или други зрелища, без знанието на мъжа си или въпреки неговата забрана (Матей Властар: G/13.). Съпругата от своя страна имала основания за развод, както и съпругът, когато ставало въпрос за укриване на сведения относно заговор срещу държавната власт или зловредни действия срещу самата нея, но също и в случаите, когато съпругът ѝ я принуждавал да проституира или когато в дома си или в същия град имал и друга жена и въпреки увещанията на законната си съпруга и на родителите ѝ не се откажел от нея (Матей Властар: G/13.). Съгласно синтагмата бракът се разтрогвал и ако след изтичането на

три години мъжът се оказал трайно неспособен да съжителства сексуално със съпругата, ако мъжът или жената попаднали в плен и в продължение на пет години не било известно дали са живи, както и ако единият от брачните партньори вземел решение да се замонаши.

В католическа Европа ранните канонисти са посочили няколко основания за анулиране или разтрогване на брак: установяване на близко кръвно родство или сродство между брачните партньори – Анселм от Лука (*Anselmi Collectio*: 10.22-24, р. 492–493 – цит. по Brundage 1987: 200); извършване на прелюбодеяние от който и да било от двамата съпрузи – Иво от Шартър (*Ivonis Decretum*: 8.237, 8.243, р. 635–637); неспособност на някой от двойката да осъществява полов контакт – Анселм от Лука (*Anselmi Collectio*: 10.22-24, р. 492–493 – цит. по Brundage 1987: 200), Иво от Шартър (*Ivonis Decretum*: 8.79-80, р. 600), Бурхард (*Burchardi Decretum*: 9.40-41, 9.43-44); желанието на някой от съпрузите да се отдаде на религиозен живот, но само след постигане на взаимно съгласие за разтрогване на брака поради такава причина – (Иво от Шартър (*Ivonis Decretum*: 8.14, 8.16, 8.127, 8.129, 8.220, 9.127, р. 586-587, 612, 630, 690), Бурхард (*Burchardi Decretum*: 9.45-49, р. 822–823). В “Декрета” на Грациан са упоменати всички тези основания за разтрогване на брак, придружени от обстоятени пояснения (*Decretum Gratiani*: С. 33, q. 5, d.p.c. 11, 20; С. 33, q. 1, d.p.c. 3; С. 35, q. 8, pr. et q. 9, d.p.c. 2; С. 27, q. 2, d.p.c. 32; С. 30, q. 5, с. 4; С. 32, q. 7, с. 1-10, d.p.c. 16, 18). Коментаторите на Грациан от Болонската школа (които както Грациан приемали консумирането на брака за задължително условие за законността му, тъй като то му придавало завършен вид) като Роландус (*Rolandi Summa*: към С.27, q.2, с. 25; С. 33, q. 1, pr., S. 130, 188–189 – цит. по Brundage 1987: 290), Руфинус (*Rufini Summa*: към С. 27, q. 2, pr., S. 440–441 – цит. по Brundage 1987: 296) и др. са добавили към тези основания и продължителното отсъствие на някой от брачните партньори, nelечима болест, извършването на сериозно престъпление, последвал консумиран брак с друг партньор (Руфинус – *Rufini Summa*: към С. 27, pr., S. 432–433; С. 33, q. 1, pr., S. 496-497 – цит. по Brundage 1987, р. 288; Роландус – *Rolandi Summa*: към С. 27, pr. и С. 32, q. 7, с. 27, S. 114–115, 187–188 – цит. по Brundage 1987, р. 290) и др., но при условие, както отбелязва Руфинус, че бракът не е бил още консумиран. Представителите на Парижката школа (които смятали брака за сключен в момента на разменянето на съгласие за сключване на брак между мъжа и жената) признават общо взето същите основания за развод, но изтъкват и причини за анулиране на брак, свързани с нарушаването на условията за сключване на законен брак (а именно наличие на близко кръвно родство или сродство между съпрузите, непълнолетие при даването на съгласие за брак, предишен неразтрогнат брак, положена религиозна клетва) или с изискванията за съгласие за брак (като измама, фалшификация, принуда, невменяемост) (*Summa Paris*: към С. 30, q. 1, pr., q. 2, pr., q. 5, pr.; С. 33, q. 1, pr., pp. 235–237, 249; С. 33, q. 1, pr., р. 249 – цит. по Brundage 1987, pp. 288, 291; *Stephani Tornacensis Summa*: към С. 27, q. 1, S. 232–233; С. 27, q. 2, S. 236–237 – цит. по Brundage 1987, pp. 288, 296; *Huguccio Summa*: към С. 32, q. 7, с. 18, р.

763–765; С. 33, q. 1, pr., p. 783). В редица случаи коментаторите от Парижката школа уточняват, че прилагането на различните основания за развод било по-лесно, когато мъжът и жената са разменили само бъдещо съгласие за брак, докато при размянето на настоящо съгласие за брак следвали някои ограничения.

В една или друга форма същите основания за прекратяване на брак срещаме и в коментарите на познавачи на каноническото право от втората половина на XII – началото на XIII в. – Бернард от Павия (*Bernardi Papiensis Summa*: 4.20.1, p. 187 – цит. по Brundage 1987, p. 371), Рикардус Англикус (*Richardus Anglicus*: към С. 33, q. 1, pr. – цит. по Brundage 1987, p. 377), Йоханес Тевтоникус (*Johannis Teutonici Glossa*: към С. 32, q. 7, c. 25 v. ex secti; С. 33, q. 1, pr. v. quod autem; С. 33, q. 1, c. 2 v. naturaliter – цит. по Brundage 1987, p. 377) и др. Някои от тях изрично подчертават, че неспособността за сексуален контакт можела да е причина за развод само ако се установяло, че това състояние било постоянно, а други допълват, че то трябвало да е факт преди размяната на съгласие за брак (*Richardus Anglicus*: към С. 33, q. 1, c. 4 – цит. по Brundage 1987, p. 377). Коментаторите от този период настояват развод поради желанието на партньорите да се отдадат на религиозен живот да се дава само на двойки, които все още не били консумирали брака си (*Raimundus de Penyafort. Summa*: 1.8.8, col. 350–351 – цит. по Brundage 1987, p. 375; *Thomae de Chobham Summa*: 7.2.14.1, p. 371 – цит. по Brundage 1987, p. 375).

Канонистите от 30-те – 40-те год. на XIV в. са направили две нововъведения в брачното право, в частта му, касаеща развода. Те вече разграничавали раздяла на партньорите без развод или както я наричат *a mensa et thoro* (т.е. съпрузите вече не живеели заедно под един покрив и нямали физически контакт) и анулиране на брак. Освен това като основание за раздяла е посочена проявена нетърпима жестокост от страна на брачен партньор (*Esmein* 1935: 93–94; *Helmholz* 1974: 100–101, 105).

За разлика от кодексите, действали в средновековна България, познавачите и тълкувателите на каноническото право на Запад са се постарали да упоменат и случаите, в които разводът бил абсолютно забранен или поне нежелателен. Така например Бурхард не приема разтрогването на брак в случай, че единият от съпрузите полудеел (*Burchardi Decretum*: 9.28, p. 819). Големи съмнения пораждала неспособността на някой от партньорите да изпълнява брачните си задължения. Представителите на Парижката школа смятали, че неспособността за сексуален контакт, появила се след размяната на съгласие за брак, не можела да бъде основание за разтрогването му (*Summa Paris.*: към С. 33, q. 1, pr., p. 249 – цит. по Brundage 1987, p. 291). Освен това те настоявали, че двойка, в която и двамата партньори били прелюбодействали, нямала право на развод (*Paucapalea*: към С. 32, q. 6, S. 128 – цит. по Brundage 1987, p. 295; *Rufini Summa*: към С. 32, q. 6, S. 128 – цит. по Brundage 1987, p. 295; *Rolandi Summa*: към С. 32, q. 6, S. 128 – цит. по Brundage 1987, p. 295; *Summa Paris.*: към С. 32, q. 6, p. 128 – цит. по Brundage 1987, p. 295). От началото на XIII в. на Запад започнала да се

оформя идеята, че изневярата въобще не можела да бъде основателна причина за развод, а през първите десетилетия на XIV в. тя намерила широка подкрепа (Glos. Palat.: към С. 31, q. 1, с. 9, pr. – цит. по Brundage 1987, p. 371).

От споменатите кодекси, въз основа на които били регулирани брачните отношения в средновековна България, само в СС е отделено място за второбрачието и многобрачието. Според синтагмата втори брак се разрешавал на вдовци и млади вдовици (Матей Властар: G/4), на съпругите на изчезнали по време на война или пътешествие, но след като нямало съмнения относно смъртта на съпрузите им (Матей Властар: G/5), както и на брачен партньор, който, след разтрогването на брака поради замонашването на другия партньор, е предпочел да остане в светския живот (Матей Властар: G/13).

Западните канонисти посочват следните случаи, в които било разрешено (и дори препоръчително според Грациан – *Decretum Gratiani*: С. 31, q. 1, с. 10–13 и d.p.c. 10; С. 32, q. 4, с. 1) сключването на нов брак: на овдовели; при изчезването за продължително време на единия от брачните партньори (*Burchardi Decretum*: 9.54, p. 824; *Ivonis Decretum*: 8.246, p. 638; *Hostiensis Summa*: lib. 4, tit. De sponsa duorum §6 – цит. по Brundage 1987, p. 456), като на жените специално се препоръчвало да проучат внимателно дали съпрузите им действително са мъртви (*Rufini Summa*: към С. 34, q. 1–2, pr., S. 507 – цит. по Brundage 1987, p. 293), а някои папи определили срок, през който на съпруга на безследно изчезнал било забранено да се омъжва отново (*Decretales ineditae*: p. 55, no. 32 – цит. по Brundage 1987, p. 374); втори брак се разрешавал и на развели се поради невъзможността на единия от партньорите да осъществи сексуален контакт (*Burchardi Decretum*: 9.40–41, 9.43–44; *Ivonis Decretum*: 8.79–80, p. 600; *Summa Paris.*: към С. 33, q. 1, pr., p. 249 – цит. по Brundage 1987, p. 291; *Johannis Teutonicus Glossa*: към С. 32, q. 7, с. 25 v. ex secti; С. 33, q. 1, pr. v. quod autem – цит. по Brundage 1987, p. 377), а също и на партньори, чийто брак бил анулиран поради невалидност (*Joannes Andreae Novella*: към X5.16.4 v. plus caeteris – цит. по Brundage 1987, p. 453). Още през XII в. някои от коментаторите на “Декрета” на Грациан изразили мнението, че нов брак следвало да бъде разрешаван и на прелюбодейци след смъртта на законните им партньори (*Paucapalea*: към С. 31, q. 1, S. 124 – цит. по Brundage 1987, p. 295; *Bernardi Papiensis Summa*: 4.1.15, 4.7, p. 135, 151 – цит. по Brundage 1987, p. 389; *Johannis Teutonicus Glossa*: към С. 31, q. 1, с. 1, v. adulterio; С. 31, q. 1, с. 4, v. violasse – цит. по Brundage 1987, p. 389).

Коментаторите на католическото каноническо право са почти единодушни относно случаите, в които нов брак следвало да бъде забранен. Според тях двойки, които се били развели заради прелюбодеянието на някой от партньорите (*Decretum Gratiani*: С. 27, q. 2, d.p.c. 32; С. 30, q. 5, с. 4; С. 32, q. 7, с. 1–10, d.p.c. 16; *Paucapalea*: към С. 32, q. 7, S. 128–129 – цит. по Brundage 1987, p. 294; *Rolandi Summa*: към С. 30, q. 1, pr.; С. 32, q. 7, с. 27, S. 145, 187–188 – цит. по Brundage 1987, p. 292; *Rufini Summa*: към С. 32, q. 7, с. 22, S. 495 – цит. по Brundage 1987, p. 294; *Summa Paris.*: към С. 33, q. 2, pr. и d.p.c. 9, p. 250–251 – цит. по Brundage 1987, p. 294) или които били само разделени, но не и разведени

(Ivonis Decretum: 8.200, 8.209, 8.241, p. 625, 627, 636; Joannes Andreae Novella: към X5.16.4 v. plus caeteris – цит. по Brundage 1987, p. 453), нямали право на шанс с нови брачни партньори. Същото се отнасяло и за онези, които били разрешили на половинките си да постъпят в манастир, но лично били предпочели да не се замонашват. Папа Александър III дори отишъл по-далеч – той забранил на духовниците да дават брачна благословия на двойки, в които единият от партньорите е бил женен и преди (Regesta pontificum romanorum: X 4.7.1, /A.D. 882–1198, 12, 636/ – цит. по Brundage 1987, p. 343).

В СС е отделено значително внимание на третобрачието и на многобрачието. Цитираните мнения на свети отци и решения на църковни събори показват, че православната църква неохотно разрешавала трети брак, но категорично се противопоставяла на сключването на четвърти и прочие бракове (Матей Властар: G/4). Западните канонисти не коментират въпроса за многобрачието. Един от най-големите капацитети по въпросите на брака в западната църква, св. Августин в съчинението си “За добрините на вдовството”, е изразил мнението, че тъй като светите апостоли и сам Исус Христос никъде в поученията си не са осъдили сключването на нов брак след смъртта на брачен партньор, и той не би могъл да осъди подобно решение.

ЗСЛ, и СЕ, и СС, въз основа на които следвало да се уреждат брачните отношения в средновековна България през разглеждания период, разделяли основателните причини за прекратяване на брака на важащи съответно за съпруга и за съпругата, макар че някои от тези причини били общи и за двамата брачни партньори. В съответните текстове и на трите кодекса като основание за развод в полза на мъжа е посочена изневярата на жената, но извънбрачните сексуални контакти на съпруга не са посочени като причина жената да поиска да се раздели с невярната си половинка. Постановлението в СС, отнасящо се до уличаването на съпруг в конкубинатни отношения с друга жена не може да се приеме за инкриминиране на изневяра от страна на мъжа, защото в текста се изисква наличието на продължителност и обществена известност на незаконната връзка, за да стане тя основание за развод в полза на жената. Общо и за двамата брачни партньори основание за развод, упоменато и в трите извора, е застрашаването на живота на единия от другия или укриването на информация за подобни планове и действия от страна на трето лице. Основателните причини за развод, споменати в ЗСЛ и СЕ, които се изразяват в тежки и опасни заболявания, са пропуснати в значително по-късната СС, но в нея (както и в СЕ) разводът е безусловно разрешен при трайната импотентност на съпруга. Само в синтагмата като основание за развод в полза на мъжа е упоменато непристойното поведение на съпругата. И отново само в този кодекс е разрешен развод в случай на замонашване на единия от брачните партньори.

Според коментарите на западните канонисти най-често посочваните основателни причини за развод или анулиране на брак били нарушаването на условията за сключване на законен брак, извършването на прелюбодеяние от страна на който и да било от съпрузите, невъзможността за консумиране на брака

поради трайни физически дефекти на някой от партньорите, продължителното отсъствие на брачен партньор без да има известия от него, решението за оттегляне от светския живот, презумпцията за смъртта на единия от съпрузите. От първата половина на XIV в. на Запад различавали раздяла между съпрузи, която можела да настъпи и поради жестокото отношение на единия партньор към другия, но която не давала право на нов брак, от анулиране на брака, след което бившите съпрузи можели да си потърсят нови половинки.

Следователно каноническите основания за развод, които били признати съответно от католическата и от православната църква били сходни по съдържание, но в тълкуванията и коментарите на западните канонисти се забелязва стремеж към пълна равнопоставеност на брачните партньори по отношение на правото им да изискват разтрогване на брака (например еднаквото отношение към прелюбодеянието както на съпруга, така и на съпругата), а също и опит да се преразгледа тежестта на изневярата като абсолютно основание за прекратяване на брака.

Що се отнася до сключването на нов брак след като предходният е бил прекратен по една или друга причина, прави впечатление, че западните канонисти поставят повече ограничения пред желаещите да встъпят в ново съпружество, като за разлика от кодексите, функционирали в България, изрично забраняват на брачен партньор, който не е избрал да се оттегли в манастир, както половинката си, и на прелюбодейци, докато са живи бившите им партньори, да се женят или омъжват отново. Всъщност в политиката си по отношение на второбрачието и многобрачието ангажираните с въпросите на брака и на Изток, и на Запад следвали характерната за християнството политика на защита на целостта на брака: западните канонисти чрез въвеждането на повече забрани за сключване на нов брак след първия, а духовниците и законотворците в средновековна България – чрез категоричното заклеяване на четвъртия и пр. брак.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Ганев, 1959: Ганев, В. Законъ соудный людьмъ. Правно-исторически и правно-аналитични проучвания. С., 1959.

Матей, Властар: Властарь, Матфей. Алфавитная синтагма Матфея Властаря. Москва, 1892. Пер. с греческого свящ. Н. Ильинского. Репринт (с перенабором). М., 1996.

Anselmi Collectio: Anselmi episcopi Lucensis Collectio canonum una cum collectione minore. Ed. F. Thaner. T. 1. Vienna: Wagner, 1906; repr. Aalen: Scientia, 1965.

Bernardi Papiensis Summa: Bernardi Papiensis Summa decretalium. Ed. E. A. Theodor Laspeyres. Regensburg: Josef Manz, 1860; Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1956.

Burchardi Decretum: Burchardi Wormatiensis Decretum libri XX. – PL 140: 557–1058.

Decretum Gratiani: Corpus Uris Canonici. Editio Lipsiensis Secunda. Instruxit Aemilius Friedberg. Pars ptior: Decretum Gratiani. Lipsiae MDCCCLXXIX.

- Glos. Palat.:** Glossa Palatina, Cambridge, Trinity College, MS O.10.2
- Decretales ineditae:** Holtzmann, Walter. *Decretales ineditae seculi XII*. Ed. S. Chodorov, Ch. Duggan. – *Monumenta Iuris Canonici, Series B: Corpus Collectionum*, 4. Bibliotheca Apostolica Vaticana, 1982.
- Hostiensis Summa:** Henrici de Segusio cardinalis Hostiensis Summa aurea
- Huguccio Summa:** Summa d'Huguccio sur le Décret de Gratien d'après le manuscrit 3891 de la Bibliothèque Nationale, Causa XXVII, Questio II. – *Revue historique de droit français et étranger*, 2 ser., 27, 1903, p. 745–805.
- Ivonis Decretum:** Ivonis Carnotensis Episcopus. *Decretum*. – PL 161: 47–1036.
- Joannes Andreae Novella:** Joannes Andreae Novella in *Decretales Gregorii IX*
- Johannis Teutonici Glossa:** *Decretum Gratiani cum Glossa ordinaria Johannis Teutonici et Bartholomaei Brixiensis: Corpus iuris canonici, Venetiis Apud Iuntas*, 1605.
- Paucapalea:** Die Summa des Paucapalea über das Decretum Gratiani. Hrsg. von Johan Friedrich von Schulte. Giessen: E. Roth, 1890.
- Raimundus de Penyafort. Summa:** Raimundus de Penyafort. *Summa de casibus poenitentiae*.
- Regesta pontificum romanorum:** Jaffé, Philip. *Regesta pontificum romanorum*. Ed. S. Löwenfeld. (A.D. 882–1198), F. Kaltenbrunner (A.D. ?–590), P. Ewald (A.D. 590–882). 2 vol. Leipzig: Veit, 1885–1888; Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1956.
- Richardus Anglucus:** Richardi Anglici *Distinctiones decretorum*. London, British Library, MS Royal 10.C.III.
- Rolandi Summa:** Die Summa magistri Rolandi nachmals Papstes Alexander III. Hrsg. von Friedrich Thaner. Innsbruck: Wagner, 1874.
- Rufini Summa:** Rufinus von Bologna. *Summa decretorum*. Hrsg. von Heinrich Singer. Paderborn: F. Schöningh, 1902; Aalen: Scientia Verlag, 1963.
- Stephani Tornacensis Summa:** Die Summa des Stephanus Tornacensis über das Decretum Gratiani. Hrsg. von Johan Friedrich von Schulte. Gressen: Emil Roth, 1891; Aalen: Scientia, 1965.
- Summa Paris.:** The Summa Parisiensis on the Decretum Gratiani. Ed. by Terence P. McLaughlin. Toronto, Pontifical Institute of Medieval Studies, 1952.
- Thomae de Chobham Summa:** Thomae de Chobham *Summa Confessorum*. Ed. F. Broomfield. – *Analecta Mediaevalia Namurcensia*, 25. Louvain: Éditions Nauwelaerts, 1968.
- Brundage, 1987:** Brundage, J. A. *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago and London, 1987.
- Esmein, 1935:** Esmein, A. *Le mariage en droit canonique*. V. 2. Paris: Surey, 1935.
- Helmholz, 1974:** Helmholz, R. H. *Marriage Litigation in Medieval England*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1974.